

Література. Фольклор. Проблеми поетики: зб. наук. праць. – Вип. 33. – Ч. 1 / [редкол.: А. В. Козлов (відп. ред.) та ін.]. – К. : Акцент, 2009. – С. 507–516.

Анастасія Адамович

РЕТРОСПЕКЦІЯ ЯК ХАРАКТЕРОТВОРЧИЙ АСПЕКТ У РОМАНАХ

М. ШОЛОХОВА «ТИХИЙ ДОН» І М. СТЕЛЬМАХА «ХЛІБ І СІЛЬ»

До цього часу спостерігається певна закономірність поглядів щодо аналізу структури тексту у критичних роботах. Літературознавці, розглядаючи сюжетно-композиційну єдність творів, часто не беруть до уваги змістову роль ретроспекції як одного з важливих чинників творення характерів героїв. А якщо цей аспект і розглядається, то тільки з огляду на форму: спогади персонажів про себе, спогади про інших героїв твору і власне авторське повістування. Тут доречно навести глибокі роздуми відомого літературознавця М. Гуменного: «Ретроспекція виконує (це закономірність) пізнавальну функцію («хто такі герої, в яких умовах вони вирости, сформувалися?»), задовольняє читацьку допитливість, розбуджену гостро драматичним початком роману («як склалося їхнє подальше життя?») – і разом з тим допомагає показати духовну еволюцію особистості...» [Гуменний 2005: 178]. Закономірно, що ретроспективне змалювання персонажів відіграє одразу подвійну змістову роль: відображення початкових рис характеру і становлення його, а також розкриття внутрішнього зв'язку життєвих (соціальних і моральних) явищ, що впливають на відновлення або зникнення провідних характеротворчих якостей персонажів. Своєрідність же відтворення письменниками історичного процесу у художніх творах визначає специфіку моделювання ними героїв як особистостей.

Зважаючи на те, що ми розглядаємо художні твори М. Стельмаха і М. Шолохова як творчий доробок представників різної і у той же час схожої етнічної ментальності, у статті звернемо увагу на рецепцію ними минулого героїв як засобу відображення індивідуальних і загальних характеротворчих чинників. Адже осмислення героями романів минулих подій крізь призму сучасності дає

змогу простежити і загальний розвиток національної свідомості. Стаття становить невід'ємну частину дисертаційного дослідження «Романи М. Шолохова і М.Стельмаха: проблеми національної специфіки».

Потрібно зауважити, що художній час у романах М. Шолохова і М. Стельмаха існує як: «...а) відображення філософських уявлень письменника; б) тривалість сюжету, сприйняття тощо; в) вид структурних функціональних взаємозв'язків у тексті (часовий зв'язок подій, героїв, автора і т.п.)» [Гуменний 2005: 189]. Але кожен з митців зображує події з точки зору особистісного світобачення. І саме такий образотворчій засіб, як ретроспекція, дозволяє М. Стельмаху, який відтворює у романах доволі стислий період часу, багатогранно відобразити буття людей, їхні характери. М. Шолохов же освітлює більш широкий проміжок часу у тексті для порівняння буття персонажів напередодні війни, під час екстремальних ситуацій воєнної дійсності і після неї. І без спогадів, роздумів про минуле неможливо було б окреслити як індивідуальні риси характерів героїв, так і визначальне для буття усього народу в певний проміжок часу.

Ретроспективні замальовки допомагають митцям по-перше, відтворити початкові риси характеру героїв, що з'являються перед читачем упродовж розвитку сюжету, не ускладнюючи його додатковими лініями. Так, на початку роману «Тихий Дон» М. Шолохова ми знайомимося з багатьма героями. Автор, розширюючи проміжки часу, подає екскурси в минуле персонажів, коротко їх характеризуючи. Індивідуалізуючи своїх персонажів, письменник добирає різноманітні інтонаційні засоби розкриття того чи іншого образу: «... Емельян Константинович Атепин, заходив редко. Был он женат на бывшей усть-медведицкой монашке, наплодил с ней за пятнадцать лет супружеской жизни восьмерых детей... Из полковых писарей вылез Емельян Константинович в люди, остуда же принес в семью затхлый душок подхалимства, заискивания» [Шолохов 2001: 105; Т.1]. Можна зробити попередні висновки про подальші вчинки згаданого персонажа: так, наприклад, ми дізнаємося надалі, що за фальшивість і

награність люди прозвали його «Цацой».

По-іншому звучить змалювання оповідачем прожитих років Авдеїча Бреха. Оповідач, виходець із народу, розповідає про минуле Авдеїча з лагідною усмішкою, оскільки порівняно з образами Атепіна, Мохова, цей персонаж відрізняється людяністю, наївністю та безхитрісними витівками.

М. Стельмах також часто використовує ретроспективні епізоди для ознайомлення читача з побутом конкретного персонажа, провідними рисами його характеру. Наприклад, ретроспективні зауваження автора щодо образу Гервасія Салогана дають змогу глибше уявити риси негативного персонажа, що відрізняється винятковою хитрістю, ницістю та вмінням пригноблювати селян. Так змальовує його оповідач: «Гервасій гірше за батька тримав у голові худобу, але різні цифри одразу викарбовувались у мізку. І часто, коли йому говорили про якусь людину, він спочатку бачив перед собою усі ознаки її достатку чи злиднів, а потім самого чоловіка» [Стельмах 1982: 44; Т.1]. Письменник звертає увагу саме на те, що кожна людина у Гервасія закарбовується як своєрідна цифра, що свідчить про добробут селянина. Так і надалі риси характеру цього образу не змінюються, а тільки доповнюються окремими деталями.

Звичайно, неможливо відобразити кожного героя окремо, змальовуючи тільки сталі риси його характеру. Використовуючи ретроспективні замальовки, письменники домоглися поглиблення образів персонажів відповідно до конкретно взятої ситуації. Отже, в процесі розвитку сюжету, змальовуючи одного персонажа, автори одночасно поглиблюють характеротворчі риси інших образів. Обидва митці виступили як новатори у відображенні поступального розвитку характеру людини під час значних соціальних катаклізмів. У М. Шолохова ми бачимо глибоко розкритий складний процес переходу героїв від традицій минулого до сприйняття нових реалій життя. М. Стельмах підходить до проблеми зростання особистості через зміну всього суспільства в переломні моменти історії. Саме це для героїв стає поштовхом до внутрішніх перетворень заради втілення в реальність сподівань і бажань.

У романі «Тихий Дон» помічаємо в динаміці сюжету дослідження автором нових індивідуальних рис у характері багатьох персонажів, що знаходяться під впливом історичних обставин. Так, наприклад, визначальними для молодшого Мелехова є конкретні ситуації, у яких опиняється герой. Відповідно до цього, змінюється і змістове навантаження образу Григорія. Його починають глибоко хвилювати пережиті події, які зумовлюють подальший розвиток образу героя. Так, автор не змальовує докладно думки Григорія щодо винищення ним людей в бою під Каргінською. Перед реципієнтом постають лише лаконічні спогади оповідача про зовнішній прояв переживань Мелехова: «...и Григорий, испытывая радостную освобожденность, отрыв от действительности и раздумий, пропил с казаками до утра» [Шолохов 2001: 211; Т.3]. Такий прийом зображення внутрішнього світу молодшого Мелехова також допомагає проникнути в діалектику душі героя. Якщо поглянути на психологічний аспект такої поведінки, то потрібно підкреслити, що людина завжди згадує тільки визначні для неї моменти життя і прагне забути все незначне і прикре.

У романі «Хліб і сіль» Михайла Стельмаха спогади персонажів часто допомагають контрастно змалювати образи. Ретроспекція використовується письменником не тільки для відтворення ролі особистості і народу в історії, а для яскравого вираження взаємодії матеріального (соціального) й духовного (ідеологічного) факторів. „Інтенсивно оживаючи в пам'яті героя, минуле набуває наочності й переконливості в сюжетному теперішньому часі. Тут усе залежить від того, в якому напрямку йдуть „пошуки”, з якою метою минуле оживає із глибин людської пам'яті...” [Гуменний 2005: 43-44]. Так, провідні персонажі у згаданих творах стають своєрідними виразниками вічних інтернаціональних позитивних чи негативних рис: добра – зла. Наприклад, здатність любити землю, людей, відчувати красу природи рідного краю, фольклору належить тільки справжнім духовно багатим представникам народу. Так, спогади про моральні цінності народу викликають у негативних персонажів Геврасія Салогана, Аркадія Стадницького, Терентія Плачинди лише презирливу усмішку (наприклад, спогади

Плачинди щодо співання фольклору для приїжджого пана). Потрібно зауважити, що і М. Шолохов зображував негативних персонажів у цьому ж руслі: вони відмовилися від головного виразника менталітету народу - традицій минулого (Лісницький, Мохов і т.п.).

У романах М. Стельмах часто зіставляє і протиставляє різні ситуації, в які потрапляють герої, з минулими подіями з їхнього життя. Таким чином митець досягає багатогранного висвітлення не тільки поведінки персонажів, умов формування характерів з різних точок зору, а й оцінює домінуючі риси образів у часовій перспективі з огляду на рух історії і власне світобачення (Мар'ян Поляруш, Роман Волошин та ін.).

М. Шолохов також послуговується аналогічними принципами відтворення минулого персонажів як провідного засобу не тільки індивідуального характеротворення, але й змалювання ролі особистості в історичних подіях. Наприклад, характер Григорія Мелехова у романі «Тихий Дон» більш докладно розкривається саме через внутрішній сюжет: роздуми, відчуття, нелегкі спогади про втрачене за життя. Ніхто не може надати Григорію відповіді на думки, які турбують його у складні для нього періоди, коли він стояв на роздоріжжі. Героя не влаштовував існуючий устрій, і у той же час не знаходилося для нього місця і у Червоній армії, при «новій» владі, через несправедливість воєнного часу. І саме пам'ять наштовхує персонажа на певні висновки і вчинки. Наприклад, у розмові з Іваном Олексійовичем, Мелехов відкриває йому те найдорожче, що не дає герою спокою вже певний час: «-... Я по старой дружбе пришел погугарить, сказать, что у меня в грудях накипело. Ты говоришь – равняют... А куда это равнение делось? Красную Армию возьми: вот шли через хутор. Взводный в хромовых сапогах, а «Ванек» в обмоточках... Нет! Привада одна!»[Шолохов 2001: 126; Т.3]. У читача складається враження пошуків героєм правди про самого себе навіть не через власне діалог, а через міміку, жести, зовнішній вигляд інших персонажів. Це дає підстави стверджувати, що автору в основному вдалося відтворити у цій сцені у образі персонажа позитивні інтернаціональні духовні запити людства.

Композиція сюжетів згаданих романів охоплює і сучасний герою час, і ретроспективний, перспективний вимір. Завдяки такій структурі часто зміст подій пропонується митцями за принципом хронології, а це у свою чергу сприяє поглибленому розумінню історичних обставин через роздуми персонажів. М. Шолохов у романі «Тихий Дон», на відміну від романтичної специфіки відтворення якостей героїв у романах М. Стельмаха, більш реалістично, а інколи навіть з натуралістичними вставками, змальовує розвиток характеротворчих рис героїв. Якщо придивитися до образів Михайла Кошевого, Митрія Коршунова, Григорія і Петра Мелехових та інших в сюжетній динаміці, то за допомогою звернення автора до минулого героїв можна відчувати, що вони морально й духовно змінюються. Наприклад, взяти до уваги постать Івана Олексійовича, образ якого постійно доповнюється своєрідними деталями через лаконічні, але влучні ретроспективні зауваження. Після видачі комуністів повстанцям він нарешті розуміє, що війна розвела по різні боки рідних людей: «Прощай, життя!.. Эх, не так бы надо! Воевал с ними и их же жалел сердцем... Не жалеть надо было, а бить и вырубать все до корня!»[Шолохов 2001: 276; Т. 3]. Але все ж, змінивши впевненість у метожах боротьби, персонаж навіть наприкінці життя залишився вірним обраним ідеалам.

М. Стельмах також за допомогою ретроспекції висвітлює поведінку персонажів у різних ситуаціях. Але, на відміну від М. Шолохова, який намагається показати кардинальні зміни у характерах персонажів, докладніше зображує саме провідні риси, лише поглиблюючи їх додатковими влучними деталями. Тому їх спогади часто відображаються фрагментами, як прояв певної реакції на почуте, побачене за подібністю чи за контрастом. У свою чергу, ретроспективний план дає письменникові змогу вдало відтворити взаємопроникнення часових планів повістування. Риси характерів персонажів, описані на початку роману більш повно розкриваються автором у різноманітних подіях. Упродовж сюжету роману «Хліб і сіль» часто з метою глибшої характеристики проводиться паралель між двома героями (Терентій і Яків

Плачинди, Степан Левченко і Тадей Лісовський, Лісовський і Стадницький і т.п.).

Але не тільки війна, як руйнівний елемент, впливає у романі (як показує автор) на зміну та набуття нових визначальних рис характеру персонажів: жорстокості і віри в певну ідею, справедливості та непевності у майбутньому, чесності перед суспільством і собою та підлості тощо. Згадані особливості характеру закладені як генетично, так і соціально, хоча проявляються тільки під впливом конкретних обставин. Упродовж розвитку сюжету роману М. Стельмаха «Хліб і сіль» також можна простежити, як поглиблюється і одночасно оновлюється характер персонажів для розвитку подальших подій, набуваючи більшої яскравості через змалювання конкретних ситуацій. Особливістю відтворення персонажів М. Стельмахом на сторінках романів є змалювання повернення до початків, до землі, справедливості тих, хто з самого початку знаходився ніби на роздоріжжі, не знаючи, до якого табору примкнути. Так, наприклад, Яків Плачинда, зрозумівши жорстокий, підступний та підлабузницький характер брата, батька навіть до власної родини, розуміє, що надалі так жити не зможе. І тоді, як і у романі «Тихий Дон» (контрастне змалювання спогадів Бунчука, Григорія Мелехова про дитячі роки і сучасних їм реалій життя), оповідач наголошує на спогадах про найвизначальніше і найприємніше – дитинство, оскільки у цей час людина чиста душею, а отже і спогади її ще не сплюндровані пережитим. І як у будь-якому прикладі з романів М. Стельмаха, перед нами постає не тільки образ Якова Плачинди, а й докладні характери членів його сім'ї. З невеличкого спогаду вимальовуються незмінні життєві принципи кожного, оскільки сутність героїв визначалась прихильністю у одних до споконвічних традицій українського народу (мати Якова, невістка Дарина), у інших - до соціального становища (Дорохтей, Терентій Плачинди). Тому-то цілком закономірно, що заради батьківського спадку Терентій намагається знищити брата, посприявши його ув'язненню.

Український народ, доведений до відчаю, не втрачає надії, а починає активно боротися за відновлення справедливості, зміну існуючого ладу, як

свідчить багато прикладів з історії країни. Так, і у романі «Хліб і сіль», змінюються під впливом обставин характери Левка Щербини, Романа Волошина, Юрія Дзвонаря, Христини Гордієнко та інших парубків та дівчат, які плачуть для себе власне майбутнє. Саме під керівництвом розумних та справедливих людей, як дід Дунай, Степан Левченко, корелюється їхня думка щодо умов та сенсу життя. Але визначальною рисою характерів цих селян, до якої вони повертаються де б не були, залишається любов до рідної землі, до людей. І саме ніби про них, згадуючи усіх хліборобів одночасно, думає Мар'ян Поляруш: «Люди орють землю, а літа – душу. Ох, і переорано її, оцю мужицьку душу, і вздовж і впоперек, та на такі ж клапті, що не всякий втямить, як вона тіла тримається.../ І от довічна твоя надія – твоя земля – лежить перед тобою і ледь-ледь бринить потемнілою стернею. Але кращої музики, як ця, ніколи не чув Мар'ян» [Стельмах 1982: 635; Т.1]. Тому і переплітається у душі Мар'яна минуле з теперішнім. Але тепер після отримання власної землі для Поляруша має значення не тільки майбутнє, але й сьогодні, у якому він відчуває себе людиною.

Завдяки ретроспективним і перспективним аспектам змалювання подій у романах М. Шолохова і М. Стельмаха реципієнт має змогу уявити багатогранні особистості героїв. Але автори послуговуються різними способами відображення сутності образів. Так, можна сказати, що герої романів М. Шолохова живуть у двох вимірах: у минулому і сьогодні. Наприклад, характеру Аксенії притаманна особливість повертатися у думках і діях до далекого минулого. Після перенесених страждань, втрат героїня згадує ситуації, коли вона була щасливою з Григорієм, коли проявлялася її сутність як людини. Цілком виправдано автор приділяє пильну увагу аналогічним епізодам, оскільки спогади персонажів про такі моменти ніби прогнозують повернення Григорія до рідної домівки, родини, мирного життя (Іллівна, Наталія).

Але М. Стельмах, на відміну від М. Шолохова, рідко використовує у тексті прийом кардинальної зміни, повернення початкових рис характеру персонажів. У

згаданих романах автор намагається втілити інші ідеї і особисті філософські прагнення. Так, наприклад, тільки у кінці роману «Хліб і сіль» змінюється смислотворча роль ретроспекції, коли перетинається минуле не з майбутніми, а з сучасними героям подіями. Таке відображення сюжетних ліній виникає через те, що під впливом обставин змінюються вчинки героїв. Можна зауважити: селяни нарешті будують власне майбутнє і живуть сучасними проблемами, а не минулими подіями. Молодь створює свої родини (Юрій Дзвонар з Любою), Христина Гордієнко бореться в лікарні за своє життя, а сім'я Левка допомагає, чим може, улюбленій невістці. Тяжко приходить прозріння до людей. Але й спогади про великі втрати у процесі боротьби за справедливість є своєрідним натяком на перемогу народу над неправдою життя, гірким досвідом минулого, втіленням у життя духовності та найпотаємніших прагнень.

Підсумовуючи все вищесказане, можна стверджувати, що авторами велику увагу було приділено часу як «інтимно-особистому переживанню, часу внутрішнього життя людини» [Гуменний 2005: 183]. Але одночасно бажано наголосити, буття особистості завжди виступає в залежності від часу зовнішнього, тобто руху історії. А отже, письменники змальовують зростання характеротвірних рис героїв саме на історичному тлі, аналізують індивідуальне за допомогою загального. І саме завдяки такому художньому засобу, як ретроспекція, автори зуміли показати становлення, зміну, а інколи і повернення до початкових рис характерів персонажів романів. М. Шолохов і М. Стельмах, не перенасичуючи загадані твори зайвими сюжетними лініями, звертають увагу на дитинство героїв, у свою чергу подаючи умови розвитку особистостей. Але під час відображення подій у текстах, М. Стельмах звертає увагу саме на провідні риси характеру позитивних і негативних особистостей, поглиблюючи їх окремими деталями. М. Шолохов ж частіше змальовує зміну поглядів людей під впливом обставин, у яких вони опинилися.

Ідея ж духовної спадкоємності поколінь стає однією з основних у творах обох письменників для відтворення особистості у плині історії, у певному

часовому просторі. Роман „Хліб і сіль” знаменується активним пошуком героїв власного місця, що було спровоковано зовнішніми, загально-суспільними чинниками (обставини, які стимулювали інтерес до минулого країни), а роман «Тихий Дон» - більш внутрішніми або індивідуальними (ситуації, що стосуються особистості людини, моральних чинників утворення її характеру) відповідно до історичних подій. Обидва принципи змалювання минулого персонажів зумовили пошуки і ствердження героїв як особистостей.

Митцями розглядаються не генетично пов'язані між собою явища, а зумовлені деякою історичною близькістю становища російського і українського народів, передумовами їх суспільного розвитку. Але особистий спосіб відображення подій кожним з письменників у свою чергу обумовлює і деякі розходження у змалюванні характерів персонажів. У свою чергу компаративний аналіз згаданих романів свідчить, що твори, які виникли на ґрунті різних національних літератур створюють певну художню надсистему, у якій національні досягнення у відображенні характерів пов'язані з тим, що письменники, пишучи романи із збереженням традицій свого народу, враховували світові досягнення у сфері художньої творчості.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Гуменний 2005 - Гуменний М. Поетика романного жанру Олеса Гончара: проблеми типологій. Монографія. – К.: Акцент, 2005. – 240 с.
- Стельмах 1982 - Стельмах М. П. Твори: У 7 т. – К.: Дніпро, 1982. – Т. I. / Передм. Є. Гуцала. - 656 с.
- Шолохов 2001 - Шолохов М. А. Собрание сочинений: В 9 т. Т. 1: Тихий Дон: Роман в 4-х кн. Кн. 1. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2001. - 384 с.
- Шолохов 2001 - Шолохов М. А. Собрание сочинений: В 9 т. Т. 3: Тихий Дон: Роман в 4-х кн. Кн. 3. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2001. - 384 с.

Adamovych A.

The retrospection as an aspect of characters' formation in the novels "And quiet flows the Don" by Mm Sholokhov and "Bread and salt" by M. Stel'mah

The article gives an attempt of comparative analysis of the representation of retrospection in the novels written by M. Sholokhov and M. Stel'mah. The object of the research includes such works as „And Quiet Flows the Don” and „The Human's Blood is Not Water”, „Bread and salt”. Such point of view will allow to more profound comprehension of the original conditions of characters' formation and of the evolution.

